

BELLE TEN

Cilt: XXXVII

TEMMUZ 1973

Sayı: 147

İRAN'DA ERKEN İSLÂM DEVRİ ALÇI İŞÇİLİĞİNİN
ANADOLU SELÇUK SANATINDA AKİSLERİ

GÖNÜL ÖNEY

Burada kısaca Herzfeld'in 9. asır Abbasi Samarra alçılarında I. ve II. grup olarak ayırdığı stilize bitkisel motifli alçıların İran yoluyla Anadolu'ya varan akislerini belirtmek istiyorum¹.

Bilindiği gibi Part'lardan beri İran'da gelişen alçı işçiliği Samarra etkisiyle yeni bir hüviyet kazanmıştır². Çok üzerinde durulan I. Samarra alçı grubu eğri kesim tekniği stilinin görüldüğü, stilize yarım ve tam palmetlerin, helezonların, düğme gibi noktaların işlendiği Avrasya hayvan stilinden esinlenen, kalıplama tekniği ile işlenen örneklerdir³. (Resim 1) Bu stilde işlenmiş alçı, ahşap, taş malzemenin islam sanatında çok geniş bir alanda şaşılacak benzerlikle birkaç asır kendini sürdürmesi Ettinghausen tarafından ilginç örneklerle açıklanmıştır⁴.

¹ Herzfeld, E. Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik, Ausgrabungen von Samarra I. Berlin 1923. s. 5-8, 10-14. Ayrıca Dimand, M. S. Studies in Islamic Ornament I. Ars Islamic IV. 1937. s. 324.

² Pope, A. U. Persian Architecture. Thames and Hudson. London 1965. s. 147-159.

³ Herzfeld, E. aynı. Ayrıca bak. Dimand, M. S. A Handbook of Mohammedan art. Metropolitan Museum of Art. New York 1958. 3. baskı. s. 88-89.

⁴ Ettinghausen, R. The "beveled style" in the Post-Samarra Period. Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld. Edited by George C. Miles. New York 1952. s. 72-83.

Mısır'da (876-79) Tolunoğlu camii alçı ve ahşap işçiliği örnekleri (Resim 2), 1003 tarihinden Kahire'de Fatımi devri El Hakim camii ahşap kirişleri bilinen en erken tarihli paralel örnekler olmaktadır. El Ezher camii harım alçıları da Samarra I grubundan etkilenen çeşitli derin oyma alçılar tipiktir⁵ (970-71) (Resim 3). İran'da bu stilin ilk örneklerinden biri Isfahan Mescidi Cuma'sının 1072-92 arasına tarihlenen kirişleri üzerinde görülür ve 14. asra kadar alçı, ahşap örneklerle devam eder⁶ (Resim 4).

İran'da Buyi devrinden 960 tarihli Nayin Ulu camii alçı mihrabının köşeliklerinde görülen antik etkili büyük (scroll) helezonun içinde yer alan süzgeç satırlı, yarım palmetli alçı kompozisyon Samarra I ve II stilini birleştiren tipik bir örnektir⁷. (Resim 5).

12. asırdan, bugün Tahran Millî müzesinde bulunan Rey medresesine ait alçalarda da Samarra alçılarının II. grubunun özelliği olan süzgeç gibi delikli zemine ve stilize asma yapraklarına rağmen, I. Samarra alçı grubunun eğri kesim tekniği ve stilize yarım palmetler tipiktir⁸. (Resim 6).

Eğri kesim tekniğinde alçıların İran yoluyla Anadolu Selçuk devri ahşap ve taş işçiliğini de etkilediğini görmekteyiz. Bu konuda bilinen birkaç örneğe yenilerini katabiliriz. Semra Ögel'in işaret ettiği, Konya kalesinden, bugün İnce Minareli Medrese müzesinde bulunan taş kabartma melek figürlerinin taşları üzerinde eğri kesim tekniğinde kıvrıntılı motifler en benzer örneklerdir⁹. (Resim 7). Burada konumuz dışında kalan, Anadolu Selçuk figür dünyasında çeşitli detaylarda bu stilin bol örnekleri görülür¹⁰.

⁵ Ettinghausen, R. aynı. s. 75, 76, PL. X, 3. El Ezher için bak. Creswell, K.A.C. The Muslim Architecture of Egypt I. Ikhshids and Fatimids. A. D. 938-1171. Oxford 1952. s. 36-64. Pl. 36-64. Pl. 4-13, 114a.

⁶ Ettinghausen, R. aynı. s. 76-81. Pl. X, 4-XVI, 1 Isfahan Mescidi Cuma için bak. Godard. A. Historique du masjid-é Djuma. Athâr-é-Iran. I. Paris. 1936, s. 213-277.

⁷ Pope, A. U. A Survey of Persian Art. London-New York 1939 Vol. II. Architectural Ornament. s. 1270-1275. Vol. IV. Pl. 265- A-259 D. Vol. V. Pl. 511 A-C. Ayrıca. Flury, S. La mosquée de Nâyin. Syria XI. s. 43-58. 1930.

⁸ Ettinghausen, R. aynı. s. 80. pl. XIV, 4. XV. 1.

⁹ Ögel, S. Anadolu Ağaç Oymacılığında Mail Kesim. Der Schrägschnitt Anatolischer Holzornamentik. s. 110, Fig. 3. İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı. 1964-65. İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını.

¹⁰ Öney, G. Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. Das Lebens-

Divriği Ulu camii kuzey portalinde (1228/29) bazı detayları incelediğimizde İran Selçuk alçı işçiliği yoluyla Anadolu'ya gelen Samarra I. grup alçıların etkilerini açıkça görebiliriz¹¹. Örneğin stilize iri bir yarım palmetin kuş gagası gibi kıvrılması, kuşun gözünü hatırlatan büyük yuvarlak kabarıklık ve meyilli satuh tipiktir (Resim 8).

Divriği Kale camii portalinde (1180) sütun başlığı üzerinde helezoni kıvrıntılar meydana getiren yarım ve tam plametli kompozisyon muhakkak Samarra I. alçı grubundan etkilenen, Rey Medresesi alçılarına daha yaklaşan ve eğri kesim yerine derin oymanın kullanıldığı bir örnektir¹² (Resim 9).

Develi'de Hızır İlyas türbesi portalinde (13. asır sonu) arabeski meydana getiren taş işçiliği helezoni kıvrılmalar, volutlar, stilize yarım palmetlerle Samarra I. alçı üslûbunun akislerini gösterir¹³ (Resim 10). Beyşehir Eşrefoğlu Camii portalinde (1299) dıştan ikinci bordürde yüksek kabartma stilize yapraklarla kuşatılmış, helezonlar meydana getiren palmet kompozisyonunda yine Samarra I. alçı grubunun etkileri dikkati çeker¹⁴ (Resim 11).

Dikkatli bir incelemede zengin Anadolu taş işçiliğinde birçok detaylarda I. Samarra grubu alçıların İran yoluyla Anadolu'ya varan etkileri görülür.

baum Motiv in der Seldschukischen Kunst in Anatolien. Belleten XXXII, 125. Ankara 1968. s. 25-50, Resim 1-40. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü. The Fish Motif in Anatolian Seljuk Art. İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı. 1968. s. 142-169. Resim 1-20. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri. Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art. Belleten, Ankara 1969. Cilt XXXIII, 130. s. 171-216. Resim 1-42. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları. Bull Reliefs in Anatolian Seljuk Architecture. Belleten XXXIV, 133. Ankara 1970. s. 83-120. Resim 1-32. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture. Anadolu (Anatolia) XIII. Ankara 1971. s. 1-64. Resim 1-84. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Kartal, Çift Başlı Kartal, ve Avcı kuşlar. Türk Tarih Kurumu Malazgirt anma yıllığı. Ankara 1972.

¹¹ Ögel, S. Anadolu Selçuk'lularının Taş Tezyinatı. Ankara 1966. s. 21, 22., 115-117. Resim 17-20. Ayrıca. Gabriel, A. Monuments Turcs d. Anatolie. II. Paris 1934. Pl. LXV, LXVI, 1, 2. LXVII, LXXII, 1.

¹² Gabriel, A. Monuments Turcs II. s. 172-174.

¹³ Özgüç, T. - Akok, M. Develi Abideleri. Belleten XIX, 75. Ankara 1955. s. 383.

¹⁴ Otto-Dorn, K. Seldschukische Holzsäulenmoscheen in Kleinasien. Aus der Welt der Islamischen Kunst. Festschrift für Ernst Kühnel s. 77-85.

Anadolu Selçuk ahşap işçiliğinde de eğri kesim tekniğinin uygulandığı çeşitli benzer örnekler gösterilebilir. Ettinghausen'ın 12. asıra tariheddiği, bugün Ankara Etnoğrafya müzesinde bulunan Malatya Ulu Camii mimberinin yan aynalıkları tipik örneklerdir¹⁵ (Resim 12) Semra Ögel'in belirttiği gibi 12. asırdan Ermenak Sare Hatun camii mimberi yan aynalıklarında da benzer bir işçilik görürüz¹⁶. Kayseri Ulu ve Lala Paşa Camileri, Aksaray Ulu, Ankara Arslanhane camii gibi çeşitli Anadolu Selçuk mimberlerinin bordürlerinde veya yan aynalıklarında eğri kesim tekniğinin daha giriftleşmiş ve gelişmiş örnekleri ile karşılaşırız¹⁷.

Sivrihisar Ulu camiinde mihrab önü ahşap sütunlarında tamamen Orta Asya çadır süsleri kaynaklı süslemede yine eğri kesim tekniğinin karşımıza çıkması çok ilginçtir¹⁸. Bu ahşap sütun ve başlıkları büyük ihtimalle caminin 1226 da ilk yapılış devrindedir (Resim 13).

Samarra II. Grup alçılarında süzgeç gibi delikli yaprakların meydana getirdiği, çoğu kere geometrik kafesler içinde yer alan stilize helezoni şekiller, yapraklar kalıplama yerine kazıma tekniği ile işlenmiştir¹⁹. Bu alçı tekniğinde desenler ışık gölge kontrastları ile daha belirlidir. (Resim 14).

¹⁵ Ettinghausen, R. aynı. s. 82. Mimberde tarih kitabesi yoktur. Bak. Oral, Z. Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Mimberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri. Vakıflar Dergisi V. Ankara 1962. s. 49-51.

Cami doğu ve batı portalinde yer alan kitabelerde 1247 tarihi verilir. Malatya Saray camiinde bulunan ve Ulu camiden getirildiği kabul edilen kitabede 1224 tarihi verilir. Arık, O. Malatya Ulu Camiinin Asli Planı ve Tarihi Hakkında. Neu Datierung der Grossen Moschee in Malatya und Restitution Ihres uhrsprünglichen Plans. Vakıflar Dergisi VIII. Ankara 1969. s. 141-148. Mimberin bu tarih civarından olması mümkündür.

¹⁶ Ögel, S. Anadolu Ağaç İşçiliğinde Mail Kesim... s. 110-119. Fig. 1-7.

¹⁷ Ögel, s. aynı s. 114, Resim 4. Öney, G. Anadolu Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri. Die Techniken Der Holzschnitzerei zur Zeit der Seldschuken und während der Herrschaft der Emirate in Anatolien. İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı. İstanbul 1970. s. 143. Ayrıca, Oral, Z. aynı eser. s. 23-77.

¹⁸ Otto-Dorn, K. Die Ulu Dchami in Sivrihisar. Anadolu (Anatolia) IX. 1965. Ankara 1967. Fig. VI-VII. s. 168.

¹⁹ Herzfeld, E. Der Wandscmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik. Berlin 1923. s. 117-182. Ayrıca, Dimand, M. S. Studies in Islamic Ornament I. Some Aspects of Omayad and Early Abbasid Ornament I. Ars Islamica IV. s. 293-337. ve Dimand, M. S. Studies in Islamic Ornament II. the origin of the second style of Samarra decoration. s. 67, 68. Pl. VII, 1-3.

Metropolitan müzesinin yaptığı Nişapur kazılarında bulunan 9-10. asır Samanoğullarına ait alçılar bu tipin İran'da en erken ve yaklaşık paralellerini gösterir. Stilize kuş başına benzer palmet yapraklarıyla ve çeşitli tipte süzgeç satıhla ilgimizi çekerler²⁰ (Resim 15).

İran'da bu alçı stiline 15. asra kadar çeşitli yapılarda değişimlere rağmen yaşadığını görmekteyiz. Örneğin 12. asır Rey medresesi alçı panoları bu çok bol malzemenin erken örneklerinden biridir²¹. Burada çeşitli stilize yapraklar, süzgeç gibi delikli satıhlarıyla ilginç kompozisyonlar meydana getirir. Bazıları 'Samarra örnekleri gibi geometrik çerçeveler içinde yer alırken, bazıları serbest kompozisyonlarla dağılır (Resim 16, 17). Birçok örnekte de 1180 tarihi civarından Ardistan Mescidi Cuması yan mihrablarında olduğu gibi girift bir arabesk ağ halini alır²² (Resim 18).

Bu alçı stiline İran'a en yaklaşık paralellerini Mısır'da yine Fatimi eserlerinde takibetmekteyiz. Örneğin El Ezher camii harim giriş kubbesi altındaki kemerleri süsleyen alçı dekor (Bunlar 1130-49 tarihindedir) Samarra II ve Nişapur alçılarıyla büyük benzerlik gösterir²³ (Resim 19).

Bu alçı stiline İran yoluyla Anadolu'ya varan dalgaları az da olsa Selçuk devri eserlerinde dikkati çeker. Ankara Arslanhane camii mihrabında bu etkileri tesbit etmek mümkündür²⁴. Mihrab tepesindeki bitkisel desende ve ejderi hatırlatan dekorda, alınlıktaki alçı rozette palmet ve çiçeklerin üzeri süzgeç gibi delikli satıhlarıyla İran alçıları etkisini gösterirler (Resim 20).

Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından 1970 temmuzunda kazısı yapılan Van Ulu camiinin daha önce Bachmann tarafından neşredilen mihrabında, güney ve doğu duvarında Kazvin mescidi Cuma'ya

²⁰ Dimand, M. S. Samanid Stucco Decoration From Nishapur. *Journal of the American Oriental Society*. LVIII. 1938 s. 258-61.

²¹ Ettinghausen, R. aynı s. 80. Pl. XIV, 3, 4. Pl. XV, 1.

²² Pope, A. U. A Survey of Persian Art. Vol. IV. Pl. 319-324. Ayrıca Godard, A. *Les Anciennes Mosquées de l'Iran, Ardistan et Zaware*. Athâr-é Iran I. Paris 1936. s. 285-305.

²³ Creswell, K. A. C. aynı. Pl. 90-91. s. 255-256.

²⁴ Otto-Dorn, K. *Der Mihrab der Arslanhane Moschee in Ankara*. *Anatolia* I. 1956. Ankara s. 71-75.

benzer çeşitli malzeme bulunmuştur²⁵. Burada eserin yapılış tarihi 14. asır sonu olarak kabul olunur.

Alçıda olduğu gibi Anadolu Selçuk taş işçiliğinde de bazı detaylarda İran'ın Samarra II üslûbundaki alçıların etkileri kendini gösterir. Divriği Ulu camii kuzey portalinde (1228/29) taş palmetlerin yer yer alçı menşesine işaret eden delikli satuh üzerinde yer alması dikkati çeker (Resim 8) Yine aynı portalde büyük bir ay çiçeğini hatırlatan hayat ağacının delikli kafes işçiliği Nişapur ve Rey alçıların daha iri işçilikli örneği gibidir (Resim 21).

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan Sinop Alaeddin camiinin mermer mimber kapısında delikli zemin üzerinde yer alan yarım palmetli arabeskler özellikle İran'da gelişen alçı stilini hatırlatır. Daha önce 15.-16. asra tarihlenen kapının 13.-14. asırdan geç olamayacağı kanaatindeyiz²⁶ (Resim 22).

Samarra II. alçı grubunda ve İran'da çeşitli alçı örneklerde bitkisel desenin geometrik kafes içinde yer alması çok sık tekrarlanır. Özellikle 12. asır Rey medresesi alçılarında çeşitli geometrik sistemler çok başarılı uygulanmıştır (Resim 17). Anadolu Selçuk ahşap işçiliğinde mimberlerin yan aynalıklarında künde-kâri tekniğinde, kapılarda ve pencere kanatlarında yalancı künde-kâri tekniğinde çeşitli kompozisyonların bu alçılarla benzerliği dikkati çeker²⁷. Bu tarz ahşap işçiliğinin menşei belki de alçı olabilir.

Örneğin, Ankara Etnoğrafya müzesinde bulunan yalancı künde-kâri tekniğinin uygulandığı (1297-98) Ankara Baklacı Baba mescidi kapısında olduğu gibi yıldızlar, baklavalar meydana getiren bir sistemin içi palmetler ve arabesklerle doldurulmuştur²⁸ (Resim 23). Anadolu ahşap işçiliğinde bu tip örnekler çok boldur.

İlk örneklerini İran'da vermeğe başlayan barok karakterde iri, taşıntılı alçı dekorun etkileri özellikle Anadolu Selçuk taş işçiliğinde

²⁵ Aslanapa, O. 1970 Temmuz Van Ulu Camii Kazısı. Sanat Tarihi Yıllığı IV. İstanbul 1970-71. s. 1-8. Resim A-D. 5-11, 15, 18. Ayrıca Bachmann, W. Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan. Leipzig 1913. s. 73-74, 69-74.

²⁶ Ogan, A. - Kühnel, E. İstanbul Arkeoloji Müzeilerinde şaheserler. Meisterwerke der Archäologischen Museen in İstanbul. Bd. III. Berlin-Leipzig 1938. Pl. 9. s. 36.

²⁷ Öney, G. Ahşap Teknikleri. s. 136-141. Resim 1-4.

²⁸ Öney, G. Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları. Ankara 1971. s. 91, 299.

kendini kuvvetle hissettirir. İran'da en erken barok karakterli örnek olarak 960 tarihli Nayin Ulu camii mihrabını gösterebiliriz²⁹. (Resim 24). Mihrab nişinin içindeki iri stilize yapraklar Samarra I ve II alçı üslubunun etkilerine ilâveten yüksek dolgun kabartma verilmişleri ile yeni bir stile öncü olurlar. İran alçılarındaki barok stil 12. asır başından Kazvin Mescidi Haydariye'de, (Resim 25) 12. asır sonlarından Hamadan Alaviyan Kümbetinde en erken ve tipik örneklerini verir³⁰. Stilize yarım ve tam palmetler delikli satırları ve barok işlenişleriyle dikkati çeker. Bu barok karakter İran alçılarındaki çeşitli örneklerde 15. asra kadar görülür. Kazvin Mescidi Haydariye mihrabında görüldüğü gibi, zeminde mavi boyama, devrinde çoğu boyalı olan bu alçılara tipik bir örnektir.

Ardistan mescidi cuması yan mihrabında işlenen bitkisel ve yazı dekoru barok stilin daha ölçülü olarak uygulandığı tipik bir başka örnektir³¹ (Resim 18). Veramin mescidi cuması mihrabı Moğol devrinde devam eden ve daha giriftleşen barok karakterde alçı dekor için tipik bir örnektir³² (1322-26) (Resim 26, 40).

Barok karakterli İran alçıları muhakkak ki Anadolu Selçuk taş işçiliğinde çeşitli bölgelerde görülen barok karakterli taş işçiliğinin kaynağıdır. Aynı stilize yarım ve tam palmetler, arabeskler, rozetler taş malzemeye uygulamak sonucu bazı değişiklikler geçirerek karşımıza çıkar.

Sivas Çifte Minareli Medrese portalinde (1271-72) ve ön çeşme sebilinde barok karakterli girift dekor tipik bir örnektir³³ (Resim 27).

²⁹ Bak dip notu 7.

³⁰ Pope, A. U. A Survey of persian art... Vol. IV. Pl. 329-332, Vol. V. Pl. 512 A-C, 513, 523, 524. Vol. II. Architectural Ornament. s. 1293-1321. Ayrıca, Herzfeld, E. Die Gumbadt-i Alawiyyan und die Baukunst der Ilkhane in Iran. A volume of Oriental studies presented to E. G. Browne 1922. s. 186-199.

Burada Alaviyan kümbetini 1309-1316 ya tarihler. Dimand, M. ve Wilber, D. de her iki eserin Moğol devrinden olduğunu kabul eder. Dimand, M. A. handbook of mohammedan art. s. 98. Wilber, D. The Architecture of Islamic Iran. The Ilkhanid Period. New Jersey 1955. s. 151-152. Alaviyan için 1315 tarihini verir.

³¹ Pope, A. U. A Survey... Vol IV. Pl. 319-324 A, B. Ayrıca Pope, A. U. The historic significance of stucco decoration in Persian architecture. The art bulletin XVI-1934. s. 31-32. ve Godard, A. Les anciennes mosquées de L'Iran. Ardistan et Zaware. Athar-e Iran. I. 1936

³² Wilber, D. The Architecture of Islamic Iran... s. 158.

³³ Gabriel, A. Monuments Turcs d'Anatolie. II. Paris 1934. s. 151, 152. Pl. XLV 1, 2. Pl. XLVI, 2. Sivas Gök medrese ön cephe köşe payandalarında benzer barok dekor vardır. Gabriel, A. Pl. LIII, 1, 2. Pl. LIX, 1-4.

Amasya Turumtay türbesi ön cephesinde (1266-67) tam ve yarım palmetlerden meydana gelen barok dekor belirli şekilde İran alçı-
larının etkisini sürdürür³⁴ (Resim 28). Amasya Bimarhane portalin-
de³⁵ barok stilde yükselen hayat ağacı iri dolgun yaprakları, girift
kompozisyonu ile İran alçı örneklerine daha da yaklaşır (1308-9)
(Resim 29).

Daha önce de sözü geçen Divriği Ulu camii kuzey ve Darüşşifa
portalleri taşda barok dekorun en aşırı ve bol ölçüde uygulandığı
tipik bir örnektir³⁶ (1228-29) (Resim 30). İri madalyonlar, tam ve
yarım palmetler, hayat ağaçları Anadoluya özgü bir karakter kazan-
mış olarak bizi etkiler. Ulu caminin taş mihrabı da iri palmetli kom-
pozisyonu ile tipik İran barok karakterli alçı mihraplarını hatırlatan
bir örnektir (Resim 31).

13. asır sonlarından Erzurum Çifte Minareli Medrese portalinde
figürlü dekor dışında yan bordürlerde, dahilde ise sütun ve sütun
başlıklarında barok bitkisel desen bu çeşitli örneklere ilâve edilebile-
cek tipik bir misaldir³⁷ (Resim 32, 33).

İlk olarak İran'da gelişen çok katlı alçı işçiliği 15. asra kadar
gittikçe incelişen ve daha girift, çok katlı örneklerle bizi hayran
bırakır. Bu tip alçı dekorun en erken örneklerinden birini Kazvin
Mescidi Cumasının (1113-1119) köşk mescidi duvarlarındaki alçı
bordürlerde görmekteyiz³⁸ (Resim 34). Büyük ustalıkla işlenmiş

³⁴ Gabriel, A. aynı. s. 23. Pl. XV, 2. Arık, O. Erken devir Anadolu Türk
mimarisinde türbe biçimleri. "Türbe" forms in early Anatolian Turkish architec-
ture. Anadolu (Anatolia) XI. Ankara 1969, S. 92, 114.

³⁵ Gabriel, A. aynı s. 46-50. Pl. XI, 2. XII.

³⁶ Arel, H. Divriği Ulu camii kuzey portalı ve mimari kuruluşu. Vakıflar
V. Ankara 1962. s. 99. Ayrıca Divriği Ulu camii tekstil kapısı ve diğerleri. s. 113.

³⁷ Karamağaralı, H. Erzurum'daki Hatuniye medresesinin tarihi ve banisi
hakkında bazı mülâhazalar. Einige Bemerkungen zur Geschichte und über die
Stifterin der Hatuniye Medrese in Erzurum. Selçuklu Araştırmaları dergisi. III.
Ankara 1971. s. 209-247. Resim 1-26. Ayrıca. Rogers, M. (eseri daha erkene tarihler)
The Çifte Minare medrese and the Gök medrese ta Sivas. Anatolien Studies. Vol.
XV. Ankara 1965. s. 63-85. Pl. IV-XV.

³⁸ Pope, A. U. A survey... Vol. II. s. 1293-1321. Vol. V. Pl. 523-524. Pope,
A. U. Notes on the stucco ornament in the sanctuary of the Masjid-i Jami Qazwin.
Bulletin of the American Institut for Persian art and archeology IV. 1936. s. 209-216.
Pope, A. U. The historic significanse of stucco decoration in Persian architecture.
The art bulletin XVI. 1934. s. 321-32.

kûfi yazının altında girift arabesk çok ince ve başarılı bir üslûp gösterir. Aynı tarihlerden Kazvin Mescidi Haydariye köşk mescidindeki alçı kûfi yazılı bordürde başarılı başka bir erken örnek görürüz³⁹ (Resim 35). Ardistan mescidi cumasının çok katlı yazılı dekoru bu sahada bilinen en etkileyici örneklerden bazılarını sunar⁴⁰ (Resim 36-37). Kûfi ve neshî yazı girift arabesk zemin üzerinde ışık gölge kontrastlarıyla belirir. Aynı eserin ana mihrabını da çok katlı zengin işçiliğe örnek gösterebiliriz (Resim 38).

Daha geç, 1310 a tarihlenen girift ve zengin bir örnek olarak İsfahan Mescidi cumasında Olcayto mihrabını gösterebiliriz⁴¹ (Resim 39). Görüldüğü gibi İran'da Moğol devriyle alçı daha komplike ve çok katlı bir işçiliğin zirvesine varmış olur. 1322-26 dan Veramin Ulu camii mihrabı bunu gösteren bir diğer tipik örnek olur⁴². (Resim 26, 40).

İran dışında bu tip alçılara en benzer paralelleri Mısırda Fatımi alçı işçiliğinde görmekteyiz. Örneğin (1160) Es-Salih Talai camii harimindeki çeşitli kûfi yazılı bordürler arabesk zemin üzerinde işlenişleriyle açıkça İran alçı uslûbunu aksettirirler⁴³ (Resim 41).

Bu çok katlı alçı dekor Anadolu Selçuk alçı, taş, ahşap ve hatta yalancı bir perspektifle çini mozayik işçiliğinde paralelleri verir. İran'da olduğu gibi daha geç olan İlhanlı devrinde gittikçe giriftleşip zenginleşen örneklerle rastlanır.

Alçı konusunda ana örneğimiz olan Ankara Arslanhane camii mihrabının yazılı alçı bordürleri çok katlı dekor için tipik bir misaldir⁴⁴ (Resim 42). Girift arabesk zemin üzerinde neshi yazı bordürü İran alçılarının etkisini sürdürür.

³⁹ Bak dip notu 30.

⁴⁰ Bak dip notu 31.

⁴¹ Pope, A. U. A Survey... Vol IV. Pl. 396. Ayrıca Godard, A. Mesjid - e Djuma d'İsfahan. Athâr-êİrân III. 1947.

⁴² Bak dip notu 32.

⁴³ Creswell, K. A. C. Architecture of Egypt... s. 275-288. Pl. 100a, 105 a-d, 108 a-d. Çok katlı alçı dekora ait diğer bazı önemli örnekler olarak İbn- Tulun camii (1094 Al-Afdal devri aynı eser Pl. 77), El Cuyuşi camii (1085), aynı eser Pl. 48 c, Pl. 116 a-b), İkhvat Yusuf türbesi (1125, aynı eser Pl. 81, b, 118 a), Sayyida Rukaya türbesi mihrablarını (1133, aynı eser Pl. 119 a-c, 120 a), El Akmer camii (1125, aynı eser Pl. 84) ve Muhammed el Hasavati türbesi (aynı eser Pl 88 b, 120 b) alçılarını gösterebiliriz.

⁴⁴ Dip notu 24.

Taş işçiliğinde çok katlı İran alçılarının etkisi için özellikle Selçuk devri taş işçiliğinden birçok örnek verebiliriz. Divriği Ulu camii kuzey portalinde görülen çok katlı dekoru en aşırı bir örnek olarak sunabiliriz (Resim 30). Büyük tam ve yarım palmetlerin, yıldızların, rozetlerin içinde daha küçük yaprakları, onların da altında girift bir arabesk görürüz. Çok yerde dekor üç katlıdır.

Beşşehir Esrefoğlu camii (1299) portalinde olduğu gibi daha az katlı örnekler Anadolu taş işçiliğinde çok yaygındır⁴⁵ (Resim 11).

Ahşap örnekler özellikle Selçuk devri mimberlerinin yazı bordürlerinde, kapı aynalıklarında çok başarılı ve bol örnekler verir. Örneğin Ankara Etnoğrafya müzesinde bulunan Siirt Ulu camii mimberi yazı bordürlerinde bu çok katlı ahşap tekniğinin başarılı bir örneğini görürüz (13. asır başı)⁴⁶ (Resim 43).

Anadolu Selçuk çini mozayik tekniğinde bile alçı menşeli olduğunu tahmin ettiğimiz çok katlı bir dekor dikkati çeker. Burada yalancı bir perspektifle hatlar birbirini keser. Özellikle mihraplarda girift arabesk zemin üzerinde yer alan neshî veya kûfi ayetlerde bu işçiliğin çeşitli uygulamaları dikkati çeker. Örneğin 13. asır sonlarından olduğunu tahmin ettiğimiz 1210 tarihli Kayseri Külük camiinin sonradan yerleştirilen çini mozayik mihrabı bu konuda zengin örneklerden biridir⁴⁷ (Resim 44). Özellikle girift arabesk zemin üzerinde kûfi ayetin işleniş alçı menşesine işaret eder.

Yukarıda sunduğumuz bazı ana örneklerin de işaret ettiği gibi Anadolu alçı, taş, ahşap ve hatta çini işçiliğinde menşei İran Selçuk alçı işçiliğine uzanan birçok detay tesbit etmek mümkündür. Bazı malzemede ana kaynak Samarra'ya kadar uzanır. 9. asırda Türk askerleri için kurulan Samarra'nın Avrasya hayvan üslûbunun etkilerini aksettirmesi Türk sanatının görüldüğü bölgelerde geleneksel akışı bir defa daha gösterir. Asır ve bölge farklarına rağmen Samarra ile başlayan bir alçı üslûbunun İran Selçuk, Mısır'da Tulunoğlu ve Fatimi, Anadolu'da Selçuk devrinde çeşitli malzemede akisleri çok ilginç bağlantıları gösterir.

⁴⁵ Dip notu 14.

⁴⁶ Oral, Z. Anadolu'da sanat değeri olan ahşap mimberler, kitabeleri ve tarihçeleri. Vakıflar V. Ankara 1962 s. 39-41. ayrıca bak. Öney G..... Ahşap teknikleri... s. 142, 143. Resim 6, 7.

⁴⁷ Gabriel, A. Monuments Turcs d'Anatolie I. Paris 1931. s. 36-39.